Neapolis University

HEPHAESTUS Repository **http://hephaestus.nup.ac.cy**

School of Law and Social Sciences Articles

2000-11

þÿ ‘ Á ¹ Ã Ä Ì ² ¿ Å » ¿ Â ¿ µ » » ¿ ³ ¹ Ã ¼ Ì Â ,
þÿ ´ · ¼ ¿ º Á ± Ä ¯ ± ½ , Ä · ½ ³ » Î Ã Ã ± ½ º ±
þÿ ´ ¹ ´ ± Ã º ± » ¯ ± ½ À ¿ » Í ± ³ ± À ® Ã ± Â

Manitakis, Antonis

þÿ ‘ Á ¼ µ ½ Ì À ¿ Å » ¿ Â

http://hdl.handle.net/11728/6701

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Αρμενοπουλος

Μηνιαία νομική επιθεώρηση
Εκδίδεται από τον
Δικηγορικό Σύλλογο
Θεσσαλονίκης

11 **ΕΤΟΣ 54ο**
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

Μηνιαία νομική επιθεώρηση

Αρμενοπουλος

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ Δ.Σ.Θ.
Επιστημονική Διεύθυνση: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Θ. ΝΙΚΑΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΕΤΟΣ 54ο ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΕΥΧΟΣ 11

ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ο ΕΛΛΟΓΙΜΟΣ, Ο ΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΝ, ΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΠΟΛΥ ΑΓΑΠΗΣΑΣ

Αντώνη Μανιτάκη, **Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης**

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και μαζί του η Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών αισθάνθηκαν βαθιά και τρυφερή συγκίνηση όταν τον περασμένο Αύγουστο αποχαιρέτησαν τη ρωμαλέα και πεισματάρικη φωνή του Αριστόβουλου Μάνεση, που πέρασε οριστικά από τις αίθουσες της διδασκαλίας και τις εστίες της γνώσεις στην άχρονη μνήμη των χιλιάδων μαθητών του και στη διαχρονική συνείδηση της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας.

Η Σχολή μας υποκλίθηκε ευλαβικά σ' αυτόν, που την τίμησε ως πρώτος μαθητής της που έγινε καθηγητής, ως δάσκαλος που την διακόνησε με απαράμιλλη αφοσίωση επί είκοσι συναπτά έτη, ως επιστήμονας ακέραιος και βαθυστόχαστος, ως γενναίος και ασυμβίβαστος μαχητής της δημοκρατικής ιδέας απέναντι στη μοναρχία και στη δικτατορία, ως ιδεώδης ενσαρκωτής της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ο οποίος δεν συναλλάσσεται ούτε συμβιβάζεται με την εξουσία, όταν πρόκειται να υπερασπιστεί ό,τι έχει πολυτιμότερο: την ανεξαρτησία της επιστημονικής γνώμης του.

Ο Αριστόβουλος - έτσι προτιμούσε να τον αποκαλούν όχι μόνο οι συνεργάτες και συνάδελφοί του αλλά και οι μαθητές του - υπήρξε, πράγματι, άριστος, όνομα και πράγμα. Άριστος στη βούληση και στην αποφασιστικότητα, έως και πεισματάρης και πάντως ασυμβίβαστος σε θέματα αρχής. Άριστος στην επιστημονική σκέψη, νομική και πολιτική μαζί, την οποία διατύπωνε με αξιοζήλευτη διαύγεια, σαφήνεια και πυκνότητα λόγου. Άριστος

δάσκαλος, όχι μόνο διότι αγαπούσε τη διδασκαλία και έδινε προτεραιότητα στα διδακτικά του καθήκοντα, αλλά και διότι αφιέρωνε ατέλειωτες ώρες στους μαθητές του για να συζητήσει μαζί τους και να διορθώσει με σχολαστικότητα τις εργασίες τους και τα δοκίμιά τους. Οι διορθώσεις του, για όσους έχουν ευεργετηθεί από αυτές, αποτελούν τεκμήρια γλωσσικών υποδείξεων και νοηματικών αποσαφηνίσεων. Άριστος, τέλος, στο φρόνημα, αφού οι βαθιές, οι εδραίες δημοκρατικές του πεποιθήσεις συνδυάζονταν με απαράμιλλη αγωνιστική συνέπεια και ακέραια στάση ζωής.

Και όλα αυτά τα ταίριαζε με τρόπο μοναδικό. Μια αρμονία διαπερνούσε τον λόγο με τις πράξεις του. Είχε καταφέρει να εναρμονίσει την επιστήμη με την πολιτική, χωρίς να θέσει τη μία στην υπηρεσία της άλλης, το Συνταγματικό Δίκαιο με την Ελευθερία και τη Δημοκρατία χωρίς να θυσιάσει το αυστηρό και άτεγκτο επιστημονικό ύφος του πρώτου στις πολιτικές χάρες και στις ατέλειωτες μεταμορφώσεις των δύο άλλων. Και, τέλος, τη διδασκαλία με την έρευνα, χωρίς οι απαιτήσεις και οι ατέρμονες συζητήσεις της δεύτερης να αποβούν σε βάρος των διδακτικών του υποχρεώσεων. Θα έλεγε κανείς ότι οι θεοί προίκισαν τον πανεπιστημιακό αυτό δάσκαλο με ό,τι ήθελε και χρειαζόταν: σοφία, πολιτική αρετή, γενναιότητα και δικαιοσύνη. Ενάρετος, σοφός, γενναίος και δίκαιος υπήρξε ο Αριστόβουλος.

Το μυστικό όμως της αρμονίας, που διείπε τη δημόσια με την ιδιωτική προσωπικότητά του, θα πρέπει να το αναζητήσει κανείς στη διακριτική και ζωοφόρο παρουσία της αξιολάτρευτης συντρόφου της ζωής του, της Μαίρης Μανωλεδάκη, η οποία καθημερινά τον έραινε, με μουσικά, ερωτικά, ροδοπέταλα, παίζοντας πιάνο, όσο τρυφερά της κρατούσε εκείνος το χέρι και όσο στοργικά και περιπαικτικά εκείνη σχολίαζε τις συχνά εφηβικές αντιδράσεις του. Στην δημόσια ευχαριστήρια αντιφώνησή του στο χαρμόσυνο συμπόσιο, που έγινε προς τιμή του, το 1991, ο ίδιος εκμυστηρεύθηκε: «*Σε όλες τις φάσεις της σταδιοδρομίας μου αμέριστη είχα την πολύτιμη συμπαράσταση της Μαίρης, της αγαπημένης μου συντρόφου της ζωής μου. Της εκφράζω και από εδώ - επιτρέψτε μου αυτήν την δημόσια εκδήλωση οικειότητας - τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου*».

Στην ψυχή υπήρξε πάντα νέος, ένας αιώνιος έφηβος, που δεν άλλαζε ο χρόνος. Προτιμούσε να κάνει παρέα με τους νέους, με τους μαθητές του και αισθανόταν άνετα μαζί τους, γελώντας και αντιμετωπίζοντάς τους με περιπαικτικό ύφος. Η οικειότητα και η αμεσότητα που είχε στις προσωπικές του σχέσεις γοήτευαν και αιχμαλώτιζαν. Είχε τη μοναδική ικανότητα το μεσημέρι να συνομιλεί οικεία και να επικοινωνεί άμεσα με ένα νέο φοιτητή «αναρχικό» ή «αντιεξουσιαστή» και το βράδυ της ίδιας μέρας να συμμετέχει στη συνεδρίαση της Ακαδημίας Αθηνών και να συνδιαλέγεται με ύφος και περιεχόμενα ανάλογα του χώρου με τους συναδέλφους του ακαδημαϊκούς.

Ας αφήσουμε όμως τον ίδιο να μας περιγράψει στην αντιφώνηση, που προαναφέραμε, αυτήν τη μοναδική σχέση, που είχε με τους μαθητές του: «*ο επιστημονικός δάσκαλος έχει και ένα επιστημονικό χρέος απέναντι στους μαθητές του: οφείλει να τους συνδράμει και να τους συμπαρασταθεί, να τους ενισχύσει και να τους αναδείξει, όχι προνομιακά, αλλά κατ' αξίαν, και όχι απλώς επαγγελματικά, στο πλαίσιο ιεραρχικών σχέσεων, στεγνά και κρύα, αλλά φιλικά, σε ανθρώπινη διαπροσωπική σχέση οικειότητας που βοηθεί ώστε το φέρελπι αυτό επιστημονικό φυτώριο - καύχημα δασκάλου - να ανθήσει γρηγορότερα και να αποδώσει σύντομα καρπούς... Όταν επιτυγχάνεται αμεσότητα επικοινωνίας του δασκάλου με τους μαθητές του, η δε λειτουργία της έμπνευσης είναι αμοιβαία, όταν και από τις δύο πλευρές υπάρχει πνευματική ανησυχία, αμφιβολία, προβληματισμός ώστε τα ερεθίσματα να είναι αμφίδρομα, τότε οι μαθητές γίνονται συνεργάτες και ο δάσκαλος μαθητής. Αποτέλεσμα: μια γόνιμη πνευματική σύνθεση, αλλά και συναισθηματική σύνδεση. Και γίνονται τότε οι σχέσεις φιλικές, η δε αμοιβαία χρήση του ενικού έρχεται φυσιολογικά σαν αναπόφευκτη. Αλλά υπάρχει και μία άλλη παράμετρος των πνευματικών και συναισθηματικών δεσμών μεταξύ δασκάλου και μαθητών: καθώς ο δάσκαλος λειτουργεί συνεχώς μέσα σε ένα νεανικό περιβάλλον, μεταβαλλόμενο μεν, αλλά σταθερά και πάγια νεανικό, τείνει να σχηματίζει την ωραία αυταπάτη μιας κάποιας δικής του ηλικιακής σταθερότητας και μιας οιονεί διαρκούς και ανανεούμενης εφηβείας σε ιδέες και οράματα. Σ' αυτόν τον συνδυασμό διαχρονικότητας και συγχρονικότητας έγκειται η δύναμη και η αδυναμία του επαγγέλματος...*».

Όταν τρεις μόλις μέρες, πριν συμβεί το μοιραίο, του τηλεφώνησα για να τον ρωτήσω πώς πάει, μου απάντησε: «ο αγώνας συνεχίζεται». Ξέχασα, όταν τον αποχαιρέτησα για τελευταία φορά, να του ψιθυρίσω:

«Ναί, λατρευτέ μου Δάσκαλε, ο αγώνας συνεχίζεται. Οι ιδέες και οι αγώνες σου δεν πάνε χαμένοι. Όπως έλεγες άλλωστε: *"όσα στην ζωή του κατορθώνει κανείς να εισφέρει στην επιστήμη και στην κοινωνία δεν είναι επί ματαίω"*. Όσα έπραξες και είπες καθοδηγούν τους μαθητές σου. Μην ανησυχείς, κοιμήσου ήρεμα τον ύπνο του δικαίου. Είμαστε πολλοί, πάρα πολλοί, αυτοί που θα συνεχίσουν να υπερασπίζονται ανένδοτα, αυτά για τα οποία αγωνίστηκες και έγραψες και δίδαξες. Τις υποθήκες σου τις ενστερνιστήκαμε, θα τις φυλάξουμε ως κειμήλιο ιερό και θα φροντίσουμε να τις μεταλαμπαδεύσουμε, ως πολύτιμο απόκτημα του νομικού και δημοκρατικού μας πολιτισμού, στους μαθητές μας, στους νέους, που τόσο αγάπησες και φρόντισες. Θα κρατάμε πάντα ζωντανά στη μνήμη μας τα τρία αξιώματα, που δεν κουραζόσουν συνεχώς να επαναλαμβάνεις και τα οποία συμπυκνώνουν, όπως παραδέχθηκες, όλη τη συνταγματική σου φιλοσοφία: «το ένα του *Sieyès* "Το Σύνταγμα είναι ένα σύνολο υποχρεωτικών κανόνων, αλλιώς δεν είναι τίποτε". Ένα του *Montesquieu:* "Κάθε άνθρωπος που ασκεί εξουσία τείνει να την καταχρασθεί, προχωρεί ώσπου να συναντήσει φραγμούς". Και ένα της *R. Luxenbourg:* "Η ελευθερία μόνο για τους οπαδούς της εξουσίας, οσονδήποτε πολυάριθμοι και αν είναι, δεν είναι ελευθερία. Ελευθερία είναι πάντα, τουλάχιστον, η ελευθερία εκείνου που σκέπτεται διαφορετικά"».

»Ξέχασα ακόμη, γλυκέ μου Αριστόβουλε, να σου φέρω στο νοσοκομείο, την τελευταία φορά που σε είδα, ένα ανάτυπο από την ύστατη μελέτη σου, που δημοσιεύτηκε στο "Σύνταγμα" στο πρώτο τεύχος του 2000, με τίτλο: "Όψεις και αντιμετώπιση του ρατσισμού". Πρόλαβες και τον νέο αιώνα και έβαλες και σε αυτόν την επιστημονική σου σφραγίδα, αποδεικνύοντας ακόμη μια φορά την ευρύτητα των προβληματισμών σου αλλά και την οξύτητα της κοινωνικής σου ευαισθησίας. Τελειώνεις τη μελέτη σου αυτή με τα εξής χαρακτηριστικά λόγια: "Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες της εποχής μας η ανοχή και ο σεβασμός του Άλλου - που είναι μεν διαφορετικός αλλά δεν παύει να είναι ίσος - και γενικά της ετερότητας, είναι βασικό στοιχείο της δημοκρατίας: συμβάλλει στο να αποκτήσει πράγματι ο άνθρωπος, κάθε άνθρωπος, αξία Ανθρώπου και αποτελεί προϋπόθεση για την ειρηνική κοινωνική συμβίωση".

»Ήθελα, ακόμη, με αφορμή την έκδοση της μελέτης σου να σου πω, ότι ο εκδότης παραπονέθηκε ότι καθυστέρησε η έκδοση του τεύχους εξαιτίας σου, διότι ζήτησες να δεις και να διορθώσεις δύο φορές, προσθέτοντας φράσεις, τα δοκίμια. Μαντεύω την απάντησή σου: κατά την εκτύπωση γίνονται πάντα λάθη και ύστερα, όταν βλέπει κανείς τυπωμένο το κείμενό του, το αντιλαμβάνεται διαφορετικά. Συμφωνώ, πρέπει όμως να παραδεχτείς και εσύ ότι είχες μια ερωτική σχέση με τη γραφή σου, και δεν ήθελες να αποχωριστείς εύκολα τα πονήματά σου. Πάντα επιθυμούσες να τα ξαναδείς για να προσθέσεις μια παρενθετική πρόταση, για να κατασκευάσεις μια παραλλαγή της προηγούμενης φράσης, για να βρεις μιαν άλλη λέξη, ακριβέστερη νοηματικά από την προηγούμενη, για να τοποθετήσεις ένα τελευταίο γλωσσικό πετραδάκι στο κείμενο. Ξέρω όμως ακόμη ότι η "μανία" σου αυτή να δουλεύεις και να ξαναδουλεύεις γλωσσικά τα κείμενά σου και να τα τεκμηριώνεις με πολυπληθείς «παραπομπές» σε συγγραφείς Έλληνες και ξένους, δεν ήταν ένδειξη σχολαστικισμού, όπως πιστεύαμε πολλοί, αλλά απόδειξη αγάπης και σεβασμού στη γλώσσα, συνείδηση της τεράστιας σημασίας, που έχει για τις επιστήμες και την επικοινωνία. Τώρα κατάλαβα ότι για σένα η γλώσσα δεν ήταν απλώς ένα αδιάφορο εργαλείο απόδοσης νοημάτων, μια μορφή οποιουδήποτε περιεχομένου. Ήταν και η ίδια πηγή νοημάτων. Η φροντίδα σου για την καλλιέπεια της γλωσσικής διατύπωσης απέρρεε πρώτα από την αγωνία σου να αποδώσεις με ακρίβεια τα νοήματα της νομικής σκέψης σου, να ανακαλύψεις όλες τις γλωσσικές αποχρώσεις, όπως έλεγες στα γαλλικά, της συνταγματικής πραγματικότητας που ανέλυες. Πήγαζε έπειτα από την έμφυτη, πηγαία διάθεσή σου να παίξεις με τις λέξεις, να παίξεις με τη γλώσσα, αναζητώντας τις γλωσσικές παραλλαγές.

»Όσοι δεν είχαν προσέξει αυτήν την πτυχή της προσωπικότητάς σου, την έντονη και διαρκή έγνοια σου για τη γλώσσα, χρειάζεται να τους υπενθυμίσουμε ένα από τα τελευταία πονήματά σου, αφιερωμένο στη "Νεοελληνική γλώσσα στη Νομική Επιστήμη", που δημοσιεύτηκε στο Νομικό Βήμα τον Οκτώβριο του 1998 και τυπώθηκε σε αυτοτελή έκδοση από τις εκδόσεις "Σιδεράτος", το 1999. Όταν μου έδωσες το ανάτυπο, μου είπες επιτακτικά: "Να το διαβάσεις!". Άργησα, αλλά το διάβασα και επειδή ξέρω ότι θα ήθελες

να το διαβάσουμε όλοι, άσε με να παραθέσω ένα απόσπασμα χαρακτηριστικό: *"... δεν είναι επιστημονικά αθέμιτη η μέριμνα για την αποτροπή μιας γλωσσικής εξέλιξης που θα γινόταν βάσει και μέσω στοιχείων διαβλητών, που θα ήταν δηλαδή προϊόν είτε άγνοιας και απαιδευσίας είτε πνευματικής νωθρότητας είτε προχειρότητας και ανευθυνότητας είτε ακαλαισθησίας είτε φανατικής σχολαστικής ιδεοληψίας είτε οιασδήποτε σκοπιμότητας... Αν η γλώσσα ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας είναι πολιτισμική αξία, η διαφύλαξη της ποιότητάς της και η προάσπισή της από εκπτώσεις και ευτελισμούς ενδέχεται μεν ίσως να αφήνει παθητικά αδιάφορους τους επιστήμονες της θεωρητικής-περιγραφικής γλωσσολογίας, είναι όμως πρόδηλο ότι ευλόγως ενδιαφέρει κάθε πολίτη-μέλος ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή του λαού, του οποίου η γλώσσα αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της εθνικής του ταυτότητας"*».

Με τη διαρκή έγνοιά του για τη Δημοκρατία και τη Γλώσσα, με τη θεωρητική και έμπρακτη ενασχόλησή του μαζί τους ο Αριστόβουλος Μάνεσης μας υπέδειξε τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας του σύγχρονου Έλληνα, αυτήν που ενσάρκωσε με το παράδειγμά του: *γλώσσα του έδωσαν ελληνική και συνείδηση διαμόρφωσε δημοκρατική.*

Επειδή είχα την εξαίσια εύνοια της τύχης να τον διαδεχθώ, το 1982, στην έδρα του Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με βαραίνει όλα αυτά τα χρόνια μια μόνον ευθύνη και μία φιλοδοξία: να φανώ αντάξιος πνευματικός του κληρονόμος και να βγάλω αντάξιούς του μαθητές. Μόνο τότε θα νιώσω ότι έχω εκπληρώσει το χρέος μου απέναντι στον ίδιο και στους μαθητές της Σχολής, της οποίας υπήρξε, όπως έλεγε, «σαρξ εκ της σαρκός της».